

Anmeldelser

SØREN BITSCH CHRISTENSEN (red.): Den klassiske købstad. Danske Bystudier, 2. Århus 2005, Aarhus Universitetsforlag og Dansk Center for Byhistorie. 417 sider. Ill. 398 kr.

Den klassiske købstad udgør andet bind i en række på tre antologier, der har til formål at præsentere en række væsentlige aspekter af de danske byers historie fra middelalderen til i dag. En del af artiklerne er bearbejdnings af foredrag, som blev afholdt ved to seminarer på Dansk Center for Byhistorie i 2002. Men derudover indeholder *Den klassiske købstad* bl.a. fem sammendrag af universitetsspecialer, som blev bedømt ved centret i årene 2001-04. Bogen fremstår derfor som en kombination af oversigtsartikler og punktstudier. *Den klassiske købstad* dækker perioden fra Reformationen til ca. 1870. Imidlertid har hele otte af de elleve artikler fokus på tiden efter 1750. Til gengæld behandler bogens suverænt længste bidrag – Søren Bitsch Christensens artikel om købstædernes økonomiske centralitet – hele perioden fra ca. 1450 til 1800. De økonomiske aspekter spiller også en vigtig og i mange tilfælde helt dominerende rolle i de fleste af de øvrige artikler, og der er kun en enkelt artikel, hvor økonomien er helt fraværende.

Søren Bitsch Christensen indleder bogen med en bredt anlagt karakteristik af den klassiske købstad og dens historiografi. Her får læserne bl.a. en introduktion til bypolitik og -forvaltning, borgerkultur og bygrundlæggelser. Særlig opmærksomhed vies dog det danske byhierarki, som sættes i europæisk perspektiv. I denne forbindelse præsenterer Christensen resultatet af en komparativ analyse af, hvad de enkelte købstæder svarede i byskat 1596-1621, konsumtion 1758-60 og krigsskat 1864. Selv om de tre datasæt har hvert sit administrative grundlag, og der er store tidsafstande mellem de tre tværsnit, leverer Christensen en overbevisende argumentation for, at der var tale om en betydelig grad af stabilitet i det økonomiske styrkeforhold mellem landsdelene, men at der skete mange forskydninger inden for de enkelte regioner.

De økonomiske relationer mellem nabobyer inden for en region er også hovedtemaet for Søren Bitsch Christensens anden artikel, hvor

læserne føres rundt i alle landsdelene. I denne præsentation sammenvæves resultaterne fra to forskellige analyser. Den ene handler om byernes formelle rettigheder og bygger på en lang række kildeudgivelser, købstadsmonografier m.m. Den anden drejer sig om byernes kornhandel med landdistrikterne og udnytter et unikt kildemateriale fra 1761/62, hvor Rentekammeret under indtryk af en truende militærkonflikt fandt det nødvendigt at etablere et overblik over kongerigets kornforsyning for om nødvendigt at beslaglægge en del af kornet til militært brug. Som led i Rentekammerets undersøgelse blev der rettet forespørgsler til alle godsejere, præster og købmænd om de kornhandelsaftaler, som disse havde indgået. Rentekammeret interesserede sig imidlertid kun for rug og havre, og materialet indeholder derfor ingen oplysninger om bygghandelen, der i nogle landsdele havde et væsentligt større omfang og sandsynligvis også en noget anderledes struktur end handelen med rug og havre. Til trods for denne skævhed giver undersøgelsen af Rentekammerets materiale mange væsentlige resultater om de enkelte købstæders handelsoplande og om overlappingszonerne. Det samme kan siges om analysen af købstadsprivilegierne, der viser, at læbæltebestemmelserne bestemt havde deres værdi i praksis – ikke bare i middelalderen, men også op i 16-1700-tallet, hvor adskillige købstæder forsvarede deres nedarvede privilegier med næb og kløer, og nogle søgte at udvide dem, når der var mulighed for det. Søren Bitsch Christensen pointerer da også – med henvisning til analysen af kornhandel – at de formelle rettigheder i høj grad var retningsgivende for varestrømmene fra land til by, og at den danske handelsstruktur derfor gennemgående var meget decentral. For selv om der nogle steder kunne være hård kamp om oplandet, var der også »noget til næsten enhver købstad«. Som en naturlig konsekvens heraf medførte de formelle strukturer en vis inertie og økonomisk irrationalitet, som der først blev gjort op med under liberaliseringen af handelen i 1800-tallet.

Efter Søren Bitsch Christensens to kapitler følger seks bidrag, der belyser købstædernes infrastruktur, erhvervsmønstre og handelsveje i forskellige dele af landet. Mette Kjær Bækgaard lægger for med en analyse af den nørrejske markedshandel indtil 1800 – med fokus på tiden efter 1775, hvor der blev indført lister over de handlende og håndværkere, som besøgte markeder i andre byer for at afsætte deres varer. Artiklen knytter an til tidligere undersøgelser af sjællandske og fynske markeder i samme periode, og det betyder, at vi nu har et tilnærmelsesvis landsdækkende billede af markedshandelen i slutningen af 1700-tallet. Bækgaards resultater falder fint i tråd med undersøgelserne fra øerne, idet hun bl.a. påviser, at det var almindeligt, at et marked tiltrak

udenbys næringsdrivende inden for fag, hvor byen allerede var velforsynet med håndværkere, og disse var organiseret i lav. Hun afviser derfor Thomas Bloch Ravns tese om, at lavene generelt havde held til at hindre udefra kommende fagfæller i at indfinde sig på markederne. Tværtimod argumenterer Bækgaard for, at markederne var præget af konkurrence mellem sælgerne.

Perioden fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1800-tallet spillede en helt central rolle for købstædernes infrastruktur. Dette belyses dels i Steffen Elmer Jørgensens oversigtsartikel – der går helt frem til 1910 – om byerne og hovedlandevejsnettet, dels i Michael Bruus' artikel om købstadshavnene i tiden 1798-1868, som var den periode, hvor de enkelte havne blev administreret af havnekommissioner. Jørgensens artikel, der i alt væsentligt bygger på hans store værk *Fra chaussé til motorvej*, påviser – bl.a. med et eksempel fra Vestsjælland – at man tog mere hensyn til købstædernes beliggenhed end til anlægsøkonomien, da den endelige linieføring for hovedlandevejene skulle fastlægges. Vejene kom derfor til at rette sig ind efter de eksisterende bebyggelsesmæssige knudepunkter; først i 1900-tallet begyndte man at praktisere den modsatte rækkefølge: først vejanlæggelse, siden opførelse af nye kvarterer langs disse veje.

Mens den nyere tids vejhistorie efterhånden er forholdsvis velbeskrevet, foreligger der stadig påfaldende lidt litteratur om havnevæsenet – i alt fald, når det gælder udviklingen på et mere overordnet niveau. Med Michael Bruus' artikel er vi imidlertid kommet et stort skridt fremad. Artiklen giver en sammenfattende beskrivelse af de talrige og ofte meget omfattende havneforbedringsprojekter, som blev gennemført i årtierne efter 1798. Det fremgår tydeligt, at der var stor forskel på de lokale ambitioner og strategier. Men generelt beskriver Bruus forløbet som en udpræget succeshistorie. Han noterer sig således, at der som regel var tale om en stærk opbakning i lokalbefolkningen, som bl.a. kom til udtryk ved udlån af penge og materialer samt frivilligt arbejde. Ligeledes fremhæver han det konstruktive samarbejde mellem havnekommissionerne og de statslige embedsmænd, der førte tilsyn og ydede teknisk bistand. Som et argument for, at projekterne virkelig nyttede, nævner Michael Bruus, at de gunstige økonomiske konjunkturer efter ca. 1825 også slog igennem i isoleret beliggende mindre købstæder med ordentlige havneforhold. Han bemærker da også, at havneforbedringerne må have medført en væsentligt hurtigere og mere effektiv varegennemstrømning, hvilket igen kan have haft en række positive bieffekter. En af disse effekter kan have været en styrkelse af købstadens oplandsdominans, idet små »udhavne« ved godser m.m. nu må have vir-

ket håbløst umoderne.

Mens Bækgaards, Jørgensens og Bruus' artikler alle har landsdækkende eller regionalt sigte, sætter de følgende tre fokus på en enkelt by. Berit Guldmann Hornstrup har kastet sig over Ærøskøbing i 1800-tallet. Som den eneste danske købstad oplevede denne by næsten ingen forøgelse af befolkningstallet mellem 1800 og 1900, men ved nærmere undersøgelse viser det sig, at der var tale om jævn vækst frem til 1850'erne, hvorefter befolkningstallet begyndte at falde. Hornstrup påviser også, at der skete en forskydning i byens erhvervsstruktur i anden halvdel af århundredet, idet søfarten mistede terræn i forhold til handel, håndværk og jordbrug. En af de væsentligste faktorer i denne sammenhæng var tilsyneladende, at Ærøskøbing – i modsætning til Marstal – ikke formåede at gennemføre en omlægning af byens søfart efter 1864, hvor grænseændringen betød en drastisk forringelse af kontakten til Slesvig-Holsten.

Brian Wiborgs bidrag er på sin vis et modstykke til Berit Guldmann Hornstrups artikel, idet den udspringer af en undren over, at Hobro – en af landets mindste købstæder – præsterede den relativt stærkeste befolkningsvækst blandt alle danske byer i perioden 1834-60. Gennem en fin analyse af folketællinger, konsumtionsregnskaber, årsberetninger fra toldvæsenet m.m. kan Wiborg dokumentere, at den positive udvikling begyndte i 1820'erne, men for alvor tog fart i 1840'erne, hvad der bl.a. synes at hænge sammen uddybningen af sejlrenden i Mariager Fjord i 1842. Desuden fremlægger Wiborg en række indicier for, at Hobro udvidede sit handelsopland i årtierne efter 1820. Imidlertid satte den økonomiske krise i 1857 en brat stopper for byens handelsmæssige eventyr. Betegnende nok faldt det gennemsnitlige antal tyende pr. købmand fra 7,6 i 1855 til 3,2 i 1860!

I modsætning til de foregående forfattere koncentrerer Svend Korup sig om en enkelt befolkningsgruppe, idet han har stillet sig den opgave at undersøge de økonomiske og sociale vilkår for de 217 håndværksmestre, der omtales i folketællingen for Viborg 1860. På grundlag af en database med oplysninger fra folketællinger, skattelister, borgerskabsprotokoller m.m. redegør han for håndværkernes og deres hustruers geografiske og sociale mobilitet, faste ejendom og formue samt indkomstspredningen inden for de forskellige fag. Mange af resultaterne sammenholdes med en tilsvarende undersøgelse af håndværkerne i Roskilde i 1870. Der kan konstateres en del forskelle, hvoraf nogle er af strukturel art, mens andre må tilskrives, at de to tidsbilleder ikke er helt samtidige. Et af de mest markante resultater er, at skomagerne i Viborg i høj grad levede op til det gamle ordsprog om at blive ved læsten. For

58 af de 69 skomagere var født i byen, og omkring halvdelen af dem stammede fra et skomagerhjem.

Mens der er mange berøringspunkter mellem de otte første artikler i bogen, er der ikke megen sammenhæng mellem de sidste tre, selv om man måske med lidt god vilje kan sige, at de alle belyser aspekter af købstædernes kulturhistorie. I det ene tilfælde kan man dog diskutere, om artiklen overhovedet hører hjemme i en bog af denne karakter. For ganske vist præsenterer Palle Lykke en række barokdigte (ca. 1650-1725) om syv forskellige købstæder, men sigtet med artiklen synes at være mere litteraturhistorisk end byhistorisk. Lykke giver nemlig en ganske god introduktion til barokkens forskellige udtryksformer, men digtenes indhold bliver ikke sammenholdt med andet kildemateriale eller litteratur om de pågældende byer. Artiklen efterlader da også det indtryk, at barokdigte kun undtagelsesvis kan bruges som kilde til byhistorie.

Derimod er der masser af byhistorisk relevant stof i Karsten Skjold Petersens bidrag om garnisonsbyerne under enevælden. Artiklen bygger fortrinsvis på forfatterens trykte ph.d.-afhandling *Geworbne krigskarle*, men her nøjes han med at skrive om garnisonernes størrelse, privat indkvartering, kaserner og militære faciliteter, soldaternes hverdag i og uden for tjeneste, forholdet mellem garnisonen og civilbefolkningen samt spørgsmålet om garnisonsbyernes økonomiske fordele og ulemper ved at huse en militær forlægning. Hvad det sidste angår, konkluderer Petersen, at garnisonen var en stadig udgift for byens kasse, hvorimod en del borgere må have haft en god fortjeneste på militærets tilstedeværelse. Det gælder ikke mindst dem, der forhandlede levnedsmidler og drikkevarer.

Antologien afsluttes med Elsebeth Aasted Schanz' artikel om købstadsteatrenes fremkomst i slutningen af 1700-tallet og blomstring i de første årtier af 1800-tallet, hvor der var tale om en regulær »teatermani«. Schanz understreger, at denne udvikling må ses i sammenhæng med borgerskabets forøgede selvtillid og den borgerlige kulturs fremmarch. Hun beskæftiger sig særligt indgående med de såkaldte prosceniumsindskrifter, der var anbragt over købstadsteatrenes sceneåbninger, og som fungerede som en slags mottoer for teatrene. Mange af disse tekster giver et godt indtryk af den opdragende funktion, som teatrene var tiltænkt. Formålet med det borgerlige teater var nemlig ikke blot underholdning, »men etisk og samfundsmæssig belæring«.

Sammenfattende må det siges, at der er visse skævheder i værkets disponering, men at bogen også indeholder mange gode bidrag til købstædernes historie mellem ca. 1500 og 1870. Denne karakteristik gælder

i særlig grad Søren Bitsch Christensens artikel om købstædernes økonomiske centralitet. Det skal dog også bemærkes, at specialebearbejdningerne generelt fungerer fint i sammenhængen, om end en enkelt af disse artikler kunne have fortjent en ekstra sproglig revision. Desuden er der grund til at ønske til lykke med bogens flotte udstyr, som bl.a. betyder, at de mange farvelagte kort er gengivet på en meget pædagogisk og indbydende måde.

Jørgen Mikkelsen

PETER HENNINGSSEN: I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark 1-2. Landbohistorisk Selskab og Københavns Stadsarkiv 2006. 1104 s. 398 kr.

Peter Henningsens afhandling, der forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Københavns Universitet den 13. maj 2006, er på sin vis en meget dristig sag.¹ Den vil noget nyt. Ikke tilfældigt udtaler Henningsen allerede side 12: »Lad mig derfor ... erklære min uforbeholdne støtte til alle engagerede forskere med hasarderede hypoteser ...« Når jeg alligevel karakteriserer afhandlingen som kun på sin vis dristig, er det fordi forfatteren, efter man har læst sig frem til side 936, erklærer: »Jeg mener dermed at kunne konstatere, at den opfattelse, som hovedparten af 1800- og 1900-tallets landbo- og lokalhistorikere havde af bondens traditionalisme og modstand mod forandring, synes at stemme med den historiske virkelighed.« Eftersom netop bondens traditionalisme i det tidligt moderne samfund, primært i 1700-tallet, er bogens hovedtema, kan man på sæt og vis sige, at afhandlingen på trods af sine hasarderede hypoteser lander solidt på traditionens grund.

Henningsen er enig med de gamle. De ville med glæde have bifaldet konklusionen om, at bønderne var underkuede i 1700-tallet, at de på deres måde var »dumme« og indskrænkede – i sansernes vold, som bogens titel siger. Det forholder sig ganske vist sådan, at bønderne i 1700-tallet ikke altid udtrykte denne mening om sig selv. Det gælder f.eks. den alsiske bonde Hans Jørgensen Fogt, hvis selvbiografiske optegnelser fra 1772-1791 jeg har arbejdet med.² Han lærte sig landmåling og tegnede 1773 et kort over sin hjemlandsby, hvorpå han skrev:

¹ Det følgende repræsenterer i det væsentlige min opposition ex auditorio ved forsvaret.

² Bjørn Poulsen, »A Thirst for Knowledge and Religion: Some Late 18th Century Schleswig Rural Writings«, *Writing Peasants. Studies on Peasant Literacy in Early Modern Northern Europe*, ed. Klaus Joachim Lorenzen-Schmidt and Bjørn Poulsen, Gylling 2002, s. 116-129.